



HAYDAR XORAZMIYNING “GULSHAN UL-ASROR” MASNAVIYSIDA
O‘ZLASHMA QO‘SHIMCHALAR YORDAMIDA YASALGAN LEKSEMALAR
IFODASI

Tashmatova Nilufar Choriyevna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
“Masofaviy ta’lim” kafedrası o‘qituvchisi
tashmatovanilufar10@gmail.com
<https://doi.org/10.5281/zenodo.11110820>

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan mumtoz adabiyotimiz yetuk namoyondalaridan Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” masnaviysida ifodalangan o‘zlashma qatlamga oid affikslar tasnif va tahlil etilgan. Har bir til so‘z yasash, uni yangi ma’nolarda qo‘llash kabi ichki imkoniyatlaridan tashqari, tashqi omillar ta’sirida, ya’ni boshqa tillardan lisoniy birliklarni qabul qilish orqali ham rivojlanib, boyib boradi. Masnaviy leksikasida ham o‘zlashma affikslar orqali hosil qilingan yasama leksemalar kam miqdorda bo‘lsada ifodalangan.

kalit so‘zlar: *turkiy so‘z, so‘z yasash usullari, o‘zlashma so‘z, o‘zlashma affiks, leksema, masnaviy, prefiks.*

Annotation. In this article, the classification and analysis of affixes related to the process of conversion in the "Gulshan ul-Asror" epic poem by Haydar Khwarazmi, one of the prominent representatives of our outstanding literature who lived and created at the end of the 14th and the beginning of the 15th centuries in Khwarazm, have been presented. Each language word, besides internal possibilities such as word formation and its use in new meanings, also develops and expands under the influence of external factors, that is, by accepting linguistic elements from other languages, through lexical unity. Although the number of derived lexemes created through conversion using affixes in the epic lexicon is relatively small, it is emphasized that they exist.

Keywords: *turkish word, methods of word formation, derivative word, derivational affix, lexeme, poetic, prefix.*

Tilshunoslikda muayyan tilga xos so‘z yasash usullari bilan so‘z yasovchi vositalar yordamida yangi so‘zlar hosil qilish til leksikasining boyishidagi eng yetakchi yo‘llardan biri sifatida talqin qilinadi. Ichki resurslar asosida so‘z



yasashasosantilning o'ziga xos so'z yasash usullariga tayangan holda so'z yasovchi vositalar ko'magida amalga oshadi¹.

Har bir til so'z yasashuni yangi ma'nolarda qo'llash kabi ichki imkoniyatlaridan tashqaritashqi omillar ta'siridaya'ni boshqa tillardan lisoniy birliklarni qabul qilish orqali ham rivojlanibboyib boradi. Albattabu jarayon muayyan til qonuniyatlari asosida amalga oshadi. Jahonda hech bir til yo'qkiuning lug'ati faqat o'z so'zlaridan tashkil topgan bo'lsin. Boshqa tillardan olingan so'zlar yo o'sha tilda o'z shaklini qanday bo'lsashundayligicha saqlaydi yoki uning leksik tizimitabiatigrammatik qurilishiso'z yasalishi va imlo qoidalariga uyg'unlashadi².

O'zbek adabiy tili tarkibidagi so'zlar tarixiy shakllanishi jihatidan faqat turkiy tillarga xos bo'lmaybalki fors-tojikarabmo'g'ulrus tillaridanshuningdekuyg'ur tili orqali xitoy tilidan kirib kelgan leksemalardan iborat. O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichiga nazar solsakmazkur so'zlar turli davrlarda xilma-xil ijtimoiy sabablar bois o'zlashganligiga guvoh bo'lamiz. Masalanfors-tojikcha istilohlar o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan yonma-yon yashabbir-biri bilan ijtimoiy va madaniy munosabatda bo'lib kelganligi natijasidaarab leksemalari esaasosankitobiy til va fors-tojik tilishuningdekgisman og'zaki nutq orqali kirib kelgan.

Bundan tashqarifors-tojik tilidan kirgan ba-be-na-ham-dam- kor- -goh-xoh-parast-ona-purush-gir-soz- band-pazir-vor kabi prefiks va affikslar arabcha va fors-tojikcha so'zlardan yangi leksemalar hosil qilgan. Biroq bunday o'zlashmalar juda kamchilikniya'ni 59 tani tashkil etadi

1) be-no- prefiksi orqali hosil bo'lgan leksemalar o'zakdan anglashilgan ma'noga ega emaslikni ifodalovchi sifatlarni hosil qiladi bejoh-“martabasiz”<joh-“martaba”bechoravor-“chorasiz holat savdoda singan” <chora-“imkon”besabr nosabr-“sabrsiz”<sabr-“chidam” beusul-“usulsiz” <usul-“usul yo'nalish”bema'rifat-“ma'rifatsizilmsiz” <ma'rifat-“ilm savod”benazir-“naziri yo'qtengi yo'q”<nazir-“o'xshash”behijob-“pardasiz”<hijob-“parda”beqaror-“qarorsiz”<qaror-“xulosa hukm” besafo-“sofemas”<safo-“yorug'-lik ravshanlik pok sof” bevosita-“vositasiz”<vosit-“o'rta o'rtadagi”bemalol-“malolsiz xijolatsiz”<malol-“og'rinishnorozi-lik” beranj-“ranjimasdan ranjsiz”<ranj-“mashaqqatqiynalish” beqiyos-“behad behisob cheksiz”<qiyos-“solishtirisho'xshatishandozao'lchov” bexabar-“xabarsiz ma'lumotga yega yemas”<xabar-“axborotma'lumot”besipoh-“askarsiz qo'shinsiz”<sipoh-“qo'shin

¹ Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилиқ терминологияси.-Т. Фан2004.-Б.99.

² Турсунов У.Ўринбоев Б.Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи.-Т. Ўқитувчи1995.-Б.34.



askar” nomurod-“nochor noiloj<murod-“tilak istak maqsad”noumed-“umidsiz”
<umed-“orzu istak”bedast-“qo‘lsiz”<dast-“qo‘l”;

2) -gohxoh- affiksi orqali hosil bo‘lgan leksemalar takyagoh-
“suyanchiqko‘mak beruvchi” <takya-“ suyanchiqyosti”uzrxoh-“uzr so‘rashafv
so‘rash”<uzr-“kechirim bahona sabab”dastgoh-“uskuna ish quroli” <dast-
“qo‘l”taxtgoh-“taxt qurilgan joy podsho yashaydigan shaharpodsho saroyi”<taxt-
“podshohning marosimlarda o‘tiradigan maxsus o‘rindig‘i”dardxoh-“dard uyi
qayg‘u maskani” <dard-“kasallik og‘riqkulfat”borgoh- “podshoh
saroyiqasrpodshoh qabulxonasi”<bor-“ijozat ruxsat izn”;

3) ham- prifiksi orqali hosil bo‘lgan leksemalar hamqadam-“doim birga
yuruvchi”<qadam-“oyoq bosimi”hamsoya-“qo‘shnisoyadosh” <soya-
“soyako‘lanka”hamnafas-“birga”<nafas-“nafas havo”hamdast-“qo‘ldosh orqadosh
birga ishlovchi”<dast-“qo‘l” hamdam-“birga”<dam-“vaqt”hamsabaq-“birga
o‘quvchi birga o‘qigan”<cabaq-“hamtabaq-“tovoqdosh bir idishda
ovqatlanish”<tabaq-“tovoq ovqat solinadigan idish”hamnishast-“ birga
o‘ltiruvchi hamsuhbat”<nishast-“o‘tirish cho‘kish” ham- xirqa -“xirqadosh”<xirqa-
“shayx va darveshlarning maxsus ust kiyimijanda”hamog‘ush-
“quchoqlashgan”<og‘ush-“quchoq”;

4) -ona affiksi orqali hosil bo‘lgan leksemalar shohona-“shohonashohlar
kabi”<shoh-“shohhukmdor”harifona-“sherikchilikulfatchilik”<harif-“sherik birga
ishlovchi ulfat” turkona-“turkiychaturklarnikidek”<turk-“turkiylar” ;

5) dam- prifiksi orqali hosil bo‘lgan leksemalar damsozim-“har vaqt birga
bo‘luvchiulfatdo‘st suhbatdosh”<soz-“vaqt”

6) -parast affiksi orqali hosil bo‘lgan leksemalar farog‘atparast-“farog‘atga
intiluvchi”<farog‘at-“yaxshi yashash rohat”

7) -purush affiksi orqali hosil bo‘lgan leksemalar javharpurush-“javhar
sotuvchi”<javhar-“qimmatbaho tosh”

8) -gir affiksi orqali hosil bo‘lgan leksemalar iqlimgir-“barcha iqlimni zabt
etgan (jahongir)”<iqlim-“mintaqa”

9) -soz affiksi orqali hosil bo‘lgan leksemalar korsoz (7B-9 Sikkau xutba
otidin sarfarozi Fathu zafar himmatina korsoz.)-“zamonasoz” <kor-“yumush ish”

10) -pazir affiksi orqali hosil bo‘lgan leksemalar xizmatpazir-“xizmatga
shay”<xizmat-“xizmat yumush”dilpazir-“ ko‘ngilga yoquvchiyoqimli” <dil-
“ko‘ngil”



11) -band affiksi orqali hosil bo'lgan leksemalar naqshband-
“naqshlijozibali”<naqsh-“naqsh”chashmband-“chachvon chimmat”<chashm-
“ko‘z”;

12)-kor affiksi orqali hosil bo'lgan leksemalar parhezkor-
“parhezli”<parhez-“parhez”rostkor-“rost so‘zlovchi”<rost-“to‘g‘ri”;

13) -vor affiksi orqali hosil bo'lgan leksemalar murdavor-“murdaga
o‘xshasho‘likka o‘xshash”<murda- “o‘lik”umidvor-“umid qilmoq”<umid-“orzu
umid”mardvor-“mardlarcha”<mard-“jasur botir”;

14) -kash affiksi orqali hosil bo'lgan leksemalar talabkash-“talab qilish talab
qiluvchi”<talab-“so‘rash istash xohish mayl”

15) -dor affiksi orqali hosil bo'lgan leksemalar mevador-“sermeva mevasi
ko‘p”<meva-“daraxtning hosili”nigohdor-“boqishli”< nigoh-“boqish
qarash”zaxmdor-“yarador”<zaxm-“yara jarohat”;

16) -gor affiksi orqali hosil bo'lgan leksemalar talabgor-“istovchi
so‘rovchi”<talab-“so‘rash istash xohish”;

17) -nok affiksi orqali hosil bo'lgan leksemalar dardnok-“dardli xasta”<dard-
“kasallik xastalik og‘riq”;

18)-mand affiksi orqali hosil bo'lgan leksemalar xiradmand- “aqlli
dono”<xirad-“aql fikr zehn”sudmand-“foydali naf‘li”<sud-“foйда naf”;

Asar leksikasini o‘rganish mobaynida shu narsa ayon bo‘ldikimasnaviy tilida o‘zlashma lisoniy birliklardan yangi so‘zlar hosil qilishda sifat yasovchi be- va no-prefikslari faol ishtirok etgan. Bu esa o‘z navbatida ushbu qo‘shimchalarning XIV-XV asrlarda sermahsul affikslardan bo‘lganligini ko‘rsatadi. Demakleksik sathning shakllanishi va boyib borish jarayonini kuzatishdao‘zga tillarning turkiy tillarjumladano‘zbek tili rivojida tutgan o‘rnini aniqlashdatildan tashqari – ekstralingvistik omillarni to‘g‘ri belgilashda ko‘hna yodnomalar til xususiyatlarini atroflicha tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Haydar Xorazmiy. “Gulshan ul-asror” (Mahzan ul-asror) qo‘lyozmasi. O‘zRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. № 37.

2. Алиев А., Содиков Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан.-Т.: Ўзбекистон, 1994, 1994.

3. Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари.- Т.:Фан, 1985.



4. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили.2-қисм.-Т.:Тошкент давлат педагогика университети,2004.
5. Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилиқ терминологияси.-Т.: Фан, 2004.
6. Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. -Т.: Фан, 1959.
7. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши.-Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006.
8. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А. Ўзбек адабий тили тарихи.-Т.: Ўқитувчи, 1995.